

Зелені насадження м. Чернігова: історія створення, сучасний стан, шляхи збереження та оптимізації

Потоцька С.О.,
кандидат біологічних наук, викладач кафедри
екології та охорони природи Чернігівського
національного педагогічного університету імені
Т.Г. Шевченка

Озеленення міст є невід'ємним компонентом сучасного містобудування, зелені насадження завдяки своїм функціям оздоровлюють і покращують стан навколишнього середовища, а ландшафтні композиції на територіях парків завершують структуру міста та є незамінним природним фактором населених пунктів. Зелені насадження відіграють важливу соціально-екологічну роль в міському середовищі, вони виконують санітарно-гігієнічні, середовищестабілізуючі та фітомеліоративні функції, зволожують повітря і збагачують його киснем і озоном, насичують фітонцидами, є ефективним засобом боротьби з шумом.

Згідно з фізико-географічним районуванням місто Чернігів знаходиться в регіоні Чернігівського Полісся. Основними складовими структури міста Чернігова є території, які зберегли близький до природного характер – це ділянки, що мають зелені насадження та прибережні смуги природних водойм. У межах Чернігова такими територіями є заплава річки Десни та схили її високого правого берега, території природно-заповідного фонду, сквери, парки, лісопарки та ділянки зелених насаджень, загальною площею 3100 га, що становить 2,3% від загальної площі міста. За своїми природно-кліматичними (клімат помірно-континентальний з теплим вологим літом та м'якою зимою) та ґрунтовими умовами (зональ-

ним типом ґрунтів є дерново-підзолисті та сірі опідзолені, поширені також лучні, дернові глибокі глейові ґрунти) територія міста є оптимальною для деревних рослин помірних широт. Місто Чернігів є сприятливим районом для інтродукції деревних рослин, в основному з Циркумбореальної, Північноамериканської флористичних областей. Це пояснюється подібністю природно-кліматичних умов із їх природними ареалами. Основними екофакторами, що обмежують інтродукцію деревних рослин є температура, вологість повітря та едафічні умови.

Озеленення Чернігова складалося як результат його багатомістової історії, торгівельних зв'язків та залучення в культуру деревних видів різного походження. У формуванні осередків дендрофлори на території міста Чернігова нами виділено п'ять періодів: I період (середина XVII ст. – 1914 р.) – спонтанне озеленення та початок формування міських паркових територій. Цілеспрямоване формування зелених насаджень було зумовлено будівництвом парків при садибах місцевих землевласників. Паркові території цього періоду будувалися переважно в пейзажному стилі, на основі аборигенних видів. Перші сади на землях Єлецького, Лінського та Троїцького монастирів. В даний період у місті виникає декілька парків, зокрема слід відзначити монастирські сади на Болдиних горах – “Болдині гори” (1911 р.), парк на Валі – “імені М.М. Коцюбинського” (у середині XIX ст., близько 1846 р.) та приватні сади. До наших днів частково збереглися залишки монастирських садів по вул. Л. Толстого. Серед природно-історичних територій міста слід відзначити заповідне урочище “Святе” є єдиним залишком древніх чернігівських пралісів, що оточували місто впродовж сотень років.

Також, з'являються перші бульвари вул. Преображенської і Смоленської. Парк “Міський сад” було засновано в 1883–1886 рр. на основі заплавної природного лісу. У 1899 році з'явився Дитячий бульвар на Олександрівському майдані, а у 1900 році – парк в урочищі “Берізки”.

II період (з 1914 – 1943 рр.) – руйнування і деградації окремих паркових територій міста і передмістя. У цей час відбувається знищення садів, парків, що викликано військовими діями, втратою господарів, відсутністю догляду, революційними і

Меморіальний парк «Болдині гори»

повоєнними труднощами. З 1914 року, тобто від початку Першої світової війни, потім Лютневої і Жовтневої революції систематичного озеленення та благоустрою міста не проводилося.

III період (з 1944 – 1963 рр. XX ст.) – післявоєнної розбудови, перепланування територій та діяльності Чернігівського обласного ботанічного саду. В цей період створюються сквери: “імені М.М. Попудренка”, “імені Б. Хмельницького”, Алея Героїв. Особливе місце в цей час щодо озеленення і благоустрою міста належить Чернігівському обласному ботанічному саду. У 1946 році площа Чернігівського обласного ботанічного саду становила 170 га і складалася з 2 частин – урочище “Ялівщина” (120 га) та ділянка біля р. Десна (50 га). Колекція ботанічного саду налічувала 480 видів, 720 сортів декоративних рослин, а на сучасному етапі дендрофлора урочища “Ялівщина” налічує 101 вид.

IV період: (1964 – 1991 рр.) – планомірного озеленення міста та збільшення асортименту видів деревних рослин. Паркові території міста Чернігова в цей період поповнювалися новими аборигенними та інтродукованими видами з розсаднику колишнього Чернігівського ботанічного саду.

Сосна чорна в урочищі «Ялівщина»

V період (1991 р. – сьогодні) – оптимізації та збереження території зелених насаджень міста Чернігова. Кризові явища, перебудова, руйнація радянської держави призвели до зменшення уваги державних і адміністративних органів щодо збереження існуючих осередків природної та культивованої дендрофлори.

Заповідне урочище «Святе»

Дендрофлора міста Чернігова представлена 265 видами та 75 культиварами деревних рослин. Паркові території міста Чернігова виступають, як основна складова зелених насаджень загального користування. Вони є осередками природної та інтродукованої дендрофлори, прикладом поєднання різних стилів садово-паркового мистецтва та своєрідними елементами міського середовища. Кожен окремий парк, маючи історичну, наукову, пізнавальну і естетичну цінність, відіграє в житті суспільства вагомe значення, завдяки вдалому поєднанню природно-екологічних (переважно едафічних, частково орографічних та гідрологічних) умов та історії формування цих територій, увагою до центральних паркових територій міста протягом XX ст. з боку ландшафтних архітекторів та служб озеленення і благоустрою міста.

Основу деревостану паркових територій складають інтродуковані види, щодо кількісних показників цих територій, то переважаючими чисельно є види аборигенної групи, що слід пояснити як вдале та своєрідне поєднання на окремих площах паркового ландшафту з лісовим або за участю видів лісової групи (таблиця 1). В період існування Чернігівського ботанічного саду створювалися такі території як Алея Героїв, бульвар по проспекту Миру, що характеризуються значним видовим різноманіттям інтродуцентів, на основі існуючих природних осередків.

Досить високим рівнем видового багатства відрізняються Парк "Міський сад" та Парк "імені шафтих композицій.

Характеристика насаджень загального використання міста Чернігова

№	Назва паркової території	Рік створення	Площа, га	Кількість видів у т.ч. (аборигенних)
1	! Парк «ім. М.М. Коцюбинського»	1846	18,2	70 (25)
2	Парк «Міський сад» *1	1883-1886	20,00	82 (26)
3	Парк «ім. 50-річчя Жовтня»	XVIII ст.	6,74	30 (14)
4	Парк «Болдині гори» *1	1911	29,5	45 (15)
5	Парк «ім. 60-річчя Комсомолу»	1961	2,34	25 (8)
6	Парк «ім. Жовтня»	1961	12,11	25 (9)
7	Алея Героїв	1944-1947	5,18	43 (13)
8	Сквер «імені Б. Хмельницького»	1961	1,13	38 (10)
9	Сквер «імені М. Попудренка»	1898-1899	3,03	32 (7)
10	Бульвар по проспекту Миру	1947	11,5	57 (20)
11	Бульвар біля річки Стрижень	1961	2,4	33 (16)
12	! Урочище «Ялівщина» *3	1946	110	101 (32)
13	! Лісопарк «Кордівка»	1883-1886	275	91 (30)
14	Урочище «Святе» *2	XVII ст.	44	77 (27)
15	Урочище «Мар'їн гай»	XVIII ст.	12,5	58 (21)

Умовні позначення: *1 – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва;

*2 – заповідне урочище; *3 – лісовий заказник місцевого значення (6,2 га);

! – перспективні для охорони.

Інші паркові території (Алея Героїв, сквери, бульвари міста) створювалися переважно у післявоєнний час, (крім сквера "імені М. Попудренка"), а тому їх формування було пов'язано зі значним асортиментом деревних рослин із розсадника Чернігівського обласного ботанічного саду, радгоспу "Деснянський" та КП "Зеленбуд". Слід відзначити відсутність залежності площі паркових територій Чернігова та їх видового різноманіття.

За віковою градацією паркові території Чернігова нами поділено на три групи: I – парки, вік, яких сягає понад 100 років (7 територій); II – парки, вік, яких сягає від 50 до 100 років (4); III – парки молодого віку (до 50 років (4)). За віковими особливостями дендрофлори значну більшість складають паркові території, вік яких близько 100 років. Про це свідчить зростання вікових дерев на цих територіях.

Вивчення вікової структури осередків міської дендрофлори показало, що на паркових тери-

М.М. Коцюбинського", що є результатом їх створення в середині-кінці XIX ст., відповідною площею та оптимізацією цих паркових територій і кінці XX ст.

Історично території парків пам'яток садово-паркового мистецтва створювалися практично на межі XIX – XX ст., але Парк "Болдині гори" виступав тривалий час як історичний некрополь з обмеженим відвідуванням до 1917 року. Парк "Міський сад" розвивався як Центральний парк культури і відпочинку, з одного боку з високим рекреаційним навантаженням, з іншого – на його території 50 – 60 роки XIX ст. висаджували різноманітні види дерев і кущів для створення ланд-

торіях переважають насадження віком від 50 – 70 років. Вони складають більше 50% від загальної кількості насаджень. Деревя віком від 20 – 50 років становлять 30%, а молоді рослини складають 20%. Вікова структура зелених насаджень Чернігова визначається різними типами насаджень, їх історичними аспектами формування, наявністю окремих багатовікових дерев, їх груп в центральній частині міста і посадками більшості деревних рослин в повоєнні часи та 70 – 80 роки XX ст. Насадженнями нових особин, самосіву природних, натуралізованих інтродуцентів, також під впливом знесення хворих, аварійних і загиблих деревних рослин та факторів абіотичної і антропогенної природи міського середовища.

На сучасний стан дендрофлори паркових територій міста Чернігова впливає антропогенний чинник, який проявляється на їх території в різних напрямках. Паркові території міста виступають як осередки генофонду інтродукованої та аборигенної дендрофлори, є важливими цен-

трами рекреаційної діяльності та мають різний ступінь антропогенного навантаження. На центральні території зелених насаджень (Парк "імені М.М. Коцюбинського", "Міський сад", Алея Героїв, Сквер "імені М. Попудренка") спостерігається вплив регульованої рекреації. На парковій території околиць міста ("імені 60-річчя Комсомолу", "імені Жовтня") – вплив нерегульованої рекреації, який проявляється у засміченні окремих їх ділянок, витоштування газонів. Засолення біля паркових доріг в зимовий час спостерігається вздовж бульварів та алей міста (бульвар по проспекту Миру, Алея Героїв). Особливу цінність парковим територіям надають вікові дерева та їх групи, більшість з них (85 особин) у межах міста Чернігова мають охоронний статус.

У структурі природно-заповідного фонду міста Чернігова (21 об'єкт загальною площею 171,41 га) переважають ботанічні пам'ятки природи місцевого рівня (15), у яких охороняються здебільшого вікові дерева. Природна дендрофлора охороняється у лісовому заказнику місцевого значення "Ялівщина" (6,2 га), заповідному урочищі "Святе" (44 га), по периферії двох гідрологічних пам'яток природи ("Озеро Глушець", "Магістрацьке"), у складі парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення "Болдині гори" (6 га) та "Міський сад" (11,2 га). Охорона культивованої дендрофлори у місті є вкрай недостатньою.

Більшість об'єктів природно-заповідного фонду міста Чернігова створено у 60 – 70-і роки ХХ ст., це були переважно території гідрологічного статусу (103 га) та ботанічні пам'ятки незначної площі – багатовікові дерева (11), які на сучасному етапі знаходяться у задовільному або доброму стані, а окремі з них (в урочищі "Малієв рив") потребують лікування стовбурів та запобігання подальшому руйнуванню.

Нами обґрунтовано створення восьми нових об'єктів природно-заповідного фонду: регіональний ландшафтний парк "Ялівщина" (площею 110 га в ході розширення площі лісового заказника "Ялівщина" – 6,2 га), ботанічний заказник загальнодержавного значення лісопарк "Кордівка" (площа 275 га), парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва Парк "ім. М. М. Коцюбинського" (18,2 га), чотири групи ботанічних пам'яток природи міста Чернігова (меморіальних дерев). Створення цих об'єктів значно підвищить репрезентативність та кількісні показники (від 2,19 % від загальної площі міста нині – до 4,32 %), що є необхідною передумовою розбудови локальної екомережі уздовж Деснянського екоридору.

Нами розроблено практичні рекомендації з оптимізації зелених насаджень міста Чернігова, які включають перелік перспективного асортименту деревних рослин: 270 видів (63 види абори-

генної флори, інтродукованої – 207 видів). Серед основного (214 видів) та додаткового (56 видів) асортименту вказано видовий склад для різних типів насаджень, що дозволять здійснити збагачення дендрофлори парків, скверів, алей високодекоративними видами, санітарно-захисних зон – стійкими до забруднення, територій навчальних закладів – різноманітними за еколого-географічними особливостями та господарським призначенням. Рексмендовано 24 види раритетних дерев і кущів для культивування в насадженнях обмеженого користування та наукових колекціях.

Упродовж 2005 – 2011 рр. нами розроблено і втілено науково-методичні засади створення нової дендрологічної колекції на території агробіостанції Чернігівського педагогічного університету та обласного педагогічного ліцею з метою підвищення її освітньо-наукового потенціалу та естетичної цінності.

Новостворений арборетум на території агробіостанції

Створення арборетуму здійснено у два етапи: перший включав формування коніферетуму (з 2005 – по 2009 рр.), другий – колекції екзотичних та високодекоративних деревних рослин (з 2009 р. – до т.ч.). Створена нами колекція арборетуму налічує 122 види та 49 культиварів. У експозиції арборетуму культивуються рідкісні види, занесені до Червоної книги України (клокочка периста, бузок угорський та тис ягідний). Новостворений арборетум підвищить показники інтродукованої фітобіоти даного регіону, сприятиме проведенню наукових досліджень та навчально-виховної діяльності (навчальних практик студентів, учнів, вчителів, екологічних таборів) та збільшить рекреаційний потенціал даної місцевості.

Отже, проведено комплексні дослідження дендрофлори міста Чернігова, здійснено інвентаризацію та аналіз особливостей структури і поширення, стану охорони в системі природно-заповідного фонду, запропоновано створення нових територій, розроблено рекомендації з оптимізації зелених насаджень міста Чернігова.